

ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ ЯК СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Хорошилов О. Ю., к.політ.н., доцент

Дослідження процесів політичної інтеракції посідає важливе місце серед інших напрямків сучасного суспільствознавства. Проте, незважаючи на певну «традиційність» цієї галузі наукових студій, пошук ресурсів та методів стабілізації політичної взаємодії й досі не досяг задовільного ступеню ефективності, обумовлюючи актуальність подальших теоретичних розвідок та практичної апробації їхніх результатів.

Вказуючи на відносну традиційність зазначеної проблеми, автор пропонованого розділу ґрунтується на аналізі численних спроб представників різних наукових напрямків знайти певне «універсальне рішення» щодо підвищення «коефіцієнту корисної дії» процесів політичної взаємодії – збільшення їхньої надійності, прогнозованості і, відтак, керованості. Так, наприклад, представники одного з найстаріших напрямків політичних досліджень – *волюнтаристи* – пов'язували свої сподівання на уникнення стресів функціонування соціуму, викликаних конфліктами групових та індивідуальних інтересів, що виникають у процесах політичної інтеракції, з постаттю харизматичного лідера, який, завдяки певним особливостям власного поведінкового коду, зміг би досягти максимально можливого ступеню ідентифікації окремих осіб та їхніх груп із керованою ним політичною системою і, таким чином, забезпечити динамічну стабільність системі врядування в цілому.

На противагу волюнтаристам, *інституціоналісти* та *неоінституціоналісти* акцентують особливу увагу на доцільності раціонального інжинірингу дизайну управлінських структур конкретної політичної спільноти. Виходячи іноді з принципово відмінного тлумачення природи та функціонального навантаження політичних інститутів, переважна більшість представників цих напрямків вважає, що саме від успішної діяльності організаційної інфраструктури суспільства залежить справедливе задоволення артикульованих інтересів акторів інтеракції та, врешті – решт, забезпечення сталого

розвитку соціуму в цілому. Варто вказати на безумовно цінне по відношенню до проблеми, що розглядається у даному розділі, акцентування уваги неоінституціоналістів на так званих неформальних соціальних інститутах, які значно впливають на визначення змісту та спрямованості політичної інтеракції в транзитивних соціумах.

І, нарешті, *теоретики в галузі політичної культури та ідеології*, звертаючись до проблеми політичної інтеракції, наголошують на особливому потенціалі систем політичних цінностей, використаних задля легітимації існуючого режиму та політичної мобілізації громадян. Окремо прогноуються привабливі перспективи поширення «активістського» типу політичної культури, від якого, начебто, й залежить встановлення ефективного громадського контролю над діяльністю держави як верховного розпорядника ресурсів і, таким чином, виправдання сподівань всіх учасників суспільно-політичної взаємодії на справедливість результатів інтеракційних процесів в цілому.

Визнаючи важливість, цінність та безумовну оригінальність всіх наведених вище наукових підходів та напрямків досліджень, слід визначити й їхню спільну рису, яку можна тлумачити одночасно і позитивно, і негативно. Йдеться про те, що більшість досліджень, здійснюваних у традиційному проблемному полі політичної науки з використанням такого ж «традиційного» методологічного інструментарію, намагалася дати рецепт оптимізації переважно вертикальної політичної комунікації, яка постає у вигляді сукупності безпосередніх та опосередкованих відносин, що розгортаються за лінією «влада – народ», «державна – громадянське суспільство». При цьому, процеси горизонтальної взаємодії, яка хоч і здійснюється всередині самого громадянського суспільства, між окремими індивідуальними та колективними акторами, але все одно впливає й на визначення характеру вертикальної інтеракції, найчастіше залишалися поза межами пропонованих інтерпретаційних схем, позбавляючи їх цілісності і, таким чином, зменшуючи їхній потенціал у пізнанні динаміки сучасних суспільно-політичних систем.

Принцип наукової об'єктивності змушує визнати той факт, що переважна більшість теоретичних побудов, створених у межах наведених вище підходів, з більшим або меншим ступенем до

стовірності відображає реалії тієї відправної моделі організації й контролю політичної взаємодії, яка на сьогодні реалізована у багатьох модерних країнах світу.

У найбільш узагальненому вигляді згадана модель виглядає наступним чином. Сконструйована на принципах кібернетичного технократизму, управлінська система (держава) є функціонально орієнтованою виключно на приведення до «належного» балансу «раціональних» інтересів індивідуальних та колективних акторів політичної інтеракції. Останні, в свою чергу, намагаються максимально збільшити власну вигоду, користуючись, знов – таки, суто раціональними розрахунками. При цьому, як основні параметри цього балансу інтересів, так і ступінь їхньої раціональності, встановлюються та оцінюються певними повноважними представниками політичної спільноти, що започаткувала дану управлінську систему. Наявність такого «суспільного договору» – відправної конвенції самостійних акторів щодо взаємного обмеження власних прав та свобод – відіграє роль універсального ресурсу легітимації як наслідків проспективних і перспективних актів інтеракції, так і діяльність системи управління нею.

Відображаючи уявлення щодо оптимуму політичного устрою, сформульовані під визначним впливом ідеології та світогляду Просвітництва, дана модель облаштування політичної інтеракції виглядає бездоганно лише перебуваючи в стані ідеального соціологічного типу (у термінах П. Сорокіна), і виявляє забагато фундаментальних недоліків під час застосування на практиці. До найбільш помітних з цих вад, на думку автора розділу, слід віднести наступні:

1. Не витримує серйозної критики теза про абсолютну «раціональність» як суб'єктів політичної взаємодії, так і їхніх представників. Переважання ціле-раціональної моделі поведінки у діяльності конкретних осіб, як це доводить реальна практика, можливе лише на певних, обмежених у часі, періодах. У системі поведінкової мотивації навіть професійних політичних функціонерів невідворотно присутні такі, ірраціональні за своєю природою, імперативи, як страх, любов, честь, патріотизм тощо. Крім того, навіть поверхове знайомство з новою та новітньою історією пере

важкої більшості політій світу доводить той факт, що їхнє заснування (чи радикальне переформатування внаслідок революцій та/або реформ) ґрунтувалося на певних колективних уявленнях про загальне благо, тобто висвітлювало найбільш поширені у межах конкретної політичної спільноти уявлення про такі ціннісні концепти, як справедливість, добро, рівність, свобода тощо. Дотримання цієї узагальненої концепції загального блага елітарними та непривілейованими агентами інтеракції розцінювалося як морально виправдане виконання «суспільного договору» та забезпечувало (принаймні, на певному історичному періоді) оптимальний стан як вертикальної, так і горизонтальної політичної взаємодії. Таким чином, з точки зору автора розділу, ані політичні тактики та стратегії акторів інтеракції, ані функціонування систем управління нею, не слід сприймати виключно крізь призму теорії раціонального вибору. Є всі підстави говорити про наявність певного міксу ціле – та ціннісно – раціональних імперативів у діяльності учасників суспільно-політичної взаємодії.

2. Відправна модель облаштування суспільно-політичної інтеракції, інституційована в межах новочасних політичних систем, постає надзвичайно централізованою та позбавленою необхідної гнучкості. Основною її вадою є майже принципова неможливість потенційних суб'єктів горизонтальної взаємодії встановити контакти між собою без посередництва чи відвертого втручання держави. Така замкненість майже всіх видів суспільно-політичної інтеракції на управлінську систему створює значні труднощі у встановленні чіткого кордону між сферами політичного та приватного. Як наслідок, на практиці створюються реальні передумови для реалізації спотвореної моделі «громадянської держави» та «політичного суспільства», більш властивої авторитарним чи тоталітарним, аніж демократичним режимам. Навіть за умови того, що правляча еліта має на меті подальший розвиток інститутів та процедур народоправства, в якості наслідків довготривалого функціонування описаної вище моделі вона отримує за партнера своїх демократичних інтенцій аномічні структури громадянської самоорганізації, розмежовані культурно та/або територіально. Засоби ідеологічної індоктринації в конструюванні загальнонона

ціональної ідентичності і, таким чином, у намаганнях поширити довіру за межі локальних субкультур, характеризуються в таких соціумах надзвичайно низькими результатами, які, до того ж, даються взнаки лише у віддаленій перспективі. У реальному житті, замість спроб самостійного вирішення нагальних проблем шляхом кооперації зусиль із собі подібними «чужинцями», переважна більшість пересічних громадян очікують відповідних кроків з боку державних структур, демонструючи зневагу та недовіру до представників аутгруп, які не потрапляють під дію родинної або спільнотної лояльності.

3. Як сукупний наслідок двох наведених вище недоліків, досить швидко (в історичному вимірі) дається взнаки ресурсна витратність цієї системи, яка зростає в геометричній прогресії при елементарному збільшенні кількості повноправних акторів політичної інтеракції – невідворотному процесі для будь-якого соціуму, що розвивається за демократичним сценарієм. Відкриття політичного простору для участі все більшої кількості соціальних груп призводить до відповідного збільшення інформації (вимог, запитів та протестів), яка потрапляє до «входу» політичної системи. Одночасно зростає й конфліктний потенціал конкурентної взаємодії «нових» та «традиційних» акторів суспільної комунікації. Найбільш вживаний у таких випадках «простий» рецепт збільшення кількості контролюючих та медіативних політичних інститутів і деконцентрації владних повноважень не вирішує завдання оптимізації управлінських якостей системи, породжуючи натомість добре відому проблему бюрократизації державних органів та збільшення витрат системи для утримання самої себе.

У всіх вертикально інтегрованих систем управління політичною інтеракцією зі слабким розвитком механізмів та каналів самоорганізації горизонтальної взаємодії проблема ресурсної витратності проявляється й іншим чином. Будь – які суб'єкти суспільно – політичної інтеракції, позбавлені довіри та навичок спонтанної кооперації зусиль зі своїми контрагентами, приречені витратити час і кошти для збору додаткової інформації про майбутніх партнерів, набуття гарантій та вироблення механізмів забезпечення надійності взаємних очікувань та сподівань у реалізації кожного

конкретного комунікативного проекту. За таких умов, збільшення кількості учасників проекту неминуче призводить до зростання матеріальних і моральних витрат і, врешті-решт, бажання їх мінімізувати. Враховуючи той факт, що ця закономірність поширюється й на елітарних, і на пересічних акторів суспільно-політичної інтеракції, у соціумах з низькими показниками розвитку довіри будь-які комунікативні проекти (економічні чи політичні) досить часто побудовані навколо малих форм соціальності та демонструють приклади клановості чи непотизму. Останній факт негативно впливає як на темпи економічного розвитку країни (не реалізуються вимоги концентрації та накопичення капіталу, професійного менеджменту, залучення закордонних інвестицій тощо), так і на ефективність правлячого класу (сумнозвісні тенденції «виродження» закритих еліт значно знижують якість управлінських рішень та адаптивний потенціал держави в цілому).

1. Системи політичної інтеракції, побудовані у суто позитивістському ключі політичної раціональності, не можуть вирішити проблему девіацій від параметрів «стандарту збалансованості» інтересів, встановлених більшістю. У багатьох випадках централізована управлінська система, орієнтована на дотримання принципів мажоритаризму, просто нездатна «зрозуміти» характер та зміст запитів, що надходять від меншини або декількох меншин, які у сукупності можуть скласти чи не половину населення держави. Як наслідок, найбільш поширеним засобом подолання цих «незручностей» вертикальної комунікації є різноманітні репресалії проти девіантних груп, політика застосування яких офіційно тлумачиться як «менше» та «вимушене» зло.

Своєрідними наслідками практичного прояву вказаних недоліків і цілком природного бажання не лише компенсувати їх, але й закрити аналітичну лакуну, яка перешкоджає виробленню метатеорії політичної інтеракції, стала поява в сучасній західній та пострадянській науці низки монографічних робіт, що зосереджують увагу на дослідженні механізмів налагодження «горизонтальної» взаємодії та повертають до наукового дискурсу питання впливу морально-етичних чинників на процеси нормалізації суспільно-політичних відносин, які розгортаються на різних рівнях соціальної ієрархії.

Повернення етичної проблематики до суто політологічних досліджень можна визнати сучасним трендом у розвитку суспільствознавства. Так, наприклад, відомий американський футуролог і соціолог Ф. Фукуяма, в декількох останніх своїх трудах («Великий крах», «Довіра» тощо) виступає в ролі популяризатора теорії «соціального капіталу», розробленої свого часу Д. Коулменом та Р. Патнемом. Трактуючи феномен «соціального капіталу», передусім, як здатність індивідів поєднувати свої зусилля на ґрунті взаємної довіри задля вирішення спільних проблем, Ф. Фукуяма сприймає його як вирішальний чинник нормалізації міжгрупових та міжкласових відносин всередині суспільства та запоруку його добробуту і динамічного розвитку. Автор наголошує на тому, що наявність феномену «соціального капіталу» не лише допомагає державі заощаджувати значні кошти завдяки здатності громадян до самоорганізації і призводить до зменшення їхніх патерналістських очікувань до бажаного мінімуму, але й підвищує адаптивний потенціал всієї суспільно-політичної системи, перетворюючи її на менш чутливу до криз екзогенної та ендогенної етіології. Значний емпіричний матеріал, запозичений автором дослідження з досвіду сучасних політій, які належать до різних культурно-цивілізаційних систем (англо-американської, європейсько – континентальної, конфуціанської тощо), свідчить одночасно і про універсальність значення феномену соціального капіталу у налагодженні процесів вертикальної та горизонтальної політичних інтеракцій, і про значний мобілізаційний та стабілізаційний потенціал моральних систем в цьому процесі [4].

Близькими до концепції Ф. Фукуями слід визнати й основні теоретичні постулати дослідження С. Хантінгтона «Хто ми». В цій, нещодавно перекладеній російською мовою, монографії відомий авторитет в зарубіжній політичній науці звертається до проблем кризи американської ідентичності. Всупереч поширеному стереотипу сприйняття громадян США як інтегральних індивідуалістів, С. Хантінгтон наголошує на здатності американців до спонтанної самоорганізації, до поєднання зусиль у вирішенні суспільно значущих проблем, яка особливо проявляється в періоди суттєвих загроз національній безпеці. В основі цього парадоксу, за інтерпретацією

автора, знаходиться спільна культура американського суспільства, що походить своїм корінням до ідеології батьків – засновників США та їхньої віри в побудову принципово нового соціуму, який поєднував би в алгоритмі власного функціонування секулярну автономію індивідів та колективізм релігійних громад. Саме спільний культурний бекграунд і створював протягом приблизно 150 останніх років основу для взаємної довіри та кооперації зусиль громадян країни, виправдовував політику англоконформізму та обумовив, врешті – решт, порівняну слабкість федерального уряду, забезпечивши зменшення авторитарних інтенцій управлінських інститутів та стабільність демократичного розвитку спільноти в цілому [6].

На необхідності переорієнтації діяльності політичних інститутів на етичні принципи та загальні уявлення про суспільне благо як запоруку нормалізації суспільно-політичної інтеракції, наголошують в своїх дослідженнях такі представники сучасної західної політичної теорії та загальної теорії права, як Б. Сутор (ФРН) та Р. Аллан (Великобританія). Незважаючи на принципово відмінну методологію їхніх досліджень, обидва науковці приходять до побудови майже аналогічних аналітичних систем «справедливого врядування», емпіричним підґрунтям яких виступає послідовне дотримання урядовцями країн західної цивілізації фундаментальних прав та свобод людини, демократичний конституціоналізм та гуманізм політичних систем тощо [1]. За таких умов, держава позбавляється статусу монопольного організатора та керівника політичної взаємодії і виступає як рівноправний агент процесів інтеракції, що розгортаються всередині плюралістичної спільноти громадян. Одночасно, радикально трансформується і загальна концепція суверенітету, реалізована в системах «справедливого врядування» [3]. Відтепер, це не тривіальна влада «арифметичної» більшості населення, а постійний процес узгодження різноманітних інтересів груп населення у відповідності до загального корпусу прав та свобод людини.

Висвітлення природи громадянського суспільства передусім як можливість та бажання його членів грати за спільними правилами і побудовану на цій основі колективну довіру, знаходимо, зокрема,

й у роботах російських політичних філософів В. Бакштановського та Ю. Согомонова. Поведінковий стереотип автономного та самодостатнього громадянина, заснований на тривіальній етиці «цілком нормальної» людини, постаючи як *modus vivendi* переважної більшості учасників суспільно-політичної інтеракції, розглядається цими авторами у вигляді своєрідної панацеї від «хвороб росту» таких класичних пострадянських політій, прикладом яких є Російська Федерація [2].

В українській політичній філософії також простежується зростання інтересу до впливу морально-етичних чинників на процес оптимізації суспільно-політичної взаємодії. Зокрема, вітчизняний дослідник Б. Холод у своїй монографії виступає з позицій послідовного критика феномену «парapolітики», що інтерпретується автором як система порушень елементарних етичних вимог під час здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави [7].

В цілому, така зацікавленість проблемами моралізації політики з боку українських політологів та політичних філософів пояснюється, передусім, негативним впливом помітного субкультурного плюралізму вітчизняного соціуму на процес консолідації інститутів громадянського суспільства. Крім того, останнім часом все більше вітчизняних дослідників сходяться на думці про те, що лише адаптація моральних постулатів свідомістю професійних урядовців може постати дієвою запорукою підвищення ефективності функціонування політичної системи України. Щоправда, питання щодо винайдення механізмів екстраполяції різноманітних теоретичних побудов соціальних філософів на українську політичну практику залишається відкритим.

Сукупним результатом діяльності згаданих авторів та багатьох інших їхніх колег стало включення до понятійно-категоріального апарату сучасної політології принципово нових та уточнення змісту традиційних аналітичних концептів, з одного боку, та дисциплінарна інституціоналізація політичної етики – безумовно перспективної в теоретичному та прикладному вимірах галузі суспільствознавства, з іншого. Проте, чи не найголовнішим наслідком багаторічних наукових пошуків у зазначеному напрямку, постала конструктивна критика та інтенсифікація спроб винай

дення альтернативних моделей облаштування процесів суспільно-політичної інтеракції, деякі з котрих вже проходять апробацію в країнах консолідованої демократії.

Таке відродження наукового інтересу до потенційних компенсаційних функцій морально-етичних систем цілком виправдовується їхнім одночасно гуманістичним та інтер-персональним характером, відсутністю відверто класової акцентуації, універсальністю культурного контенту, який створює певну «спільну мову комунікації» для різних суспільно-політичних організмів в межах, якщо не всієї людської цивілізації, то, принаймні, окремих її регіональних інваріантів.

За глибоким переконанням автора пропонованого розділу, саме мораль подала історично першою організаційною та регулятивно-контрольною системою, функціонально призначеною до облаштування взаємодії як окремих індивідів, так і великих соціальних груп. Пройшовши через етап трайбалістичної обмеженості та замкненості, вона набула значення найвагомішого чиннику конструювання соціальності, виконуючи роль міжгрупової системи комунікації, за допомогою якої представники різних станів та класів «дешифрували» наміри своїх партнерів, досягали необхідного рівня порозуміння з конкурентами, визначали основні параметри колективної взаємодії тощо. Систематизовані у вигляді філософських та/або релігійних вчень, моральні імперативи допомагали долати етнічну, лінгвістичну, територіальну та станову розмежованість доіндустріального соціуму. Адаптовані індивідуальною та груповою свідомістю, постулати таких вчень проявлялися згодом у вигляді сталих поведінкових інваріантів – своєрідних сигнальних знакових систем, за допомогою яких здійснювався розподіл на «своїх» та «чужих», виникало відчуття компліментарності і, таким чином, закладалося підґрунтя для спонтанної взаємодії в принципі незнайомих індивідів. Б. Андерсон у своїй популярній нині концепції «уявлених спільнот» вказує на те, що християнська морально-етична система, поряд із варваризованою латиною, як технічним засобом передачі інформації, подала основою для подолання міжстанових кордонів всередині середньовічних держав та призвела до консолідації представників тогочасних західноєвро

пейських політій у своєрідну інтернаціональну спільність, протиставлену такій самій інтернаціональній спільності «нехристиян».

Моральні норми, відбір та історична тяглість яких забезпечувалися міжпоколінною трансмісією культурної інформації (соціалізацією), поступово інституціоналізувалися у вигляді спільних свят та ритуалів – унікальних механізмів соціальної інтеграції, за допомогою яких окремі індивіди з їхньою груповою лояльністю залучалися до життя більш широкої – протогромадянської та протополітичної – спільноти. Одночасно, ці ритуали та свята – періодично відтворювані акти колективної міжгрупової дії з переважно позитивною емоційною забарвленістю – виконували функцію зменшення конфліктного потенціалу, який неминуче накопичувався під час конкурентної взаємодії різностатусних акторів соціальної інтеракції.

Так, майже без втручання централізованої держави, морально-етичні імперативи спричинили виникнення у різних регіонах людської цивілізації соціальних структур самоорганізації, які досить ефективно забезпечували функціонування горизонтальних форм сталої міжіндивідуальної та колективної взаємодії. Йдеться про цехові організації та гільдії доби пізнього Середньовіччя, релігійні громади протестантів у Північній Європі та американських колоніях Британії початку Нового часу, «дзайбацу» в Японії періоду Мейдзі тощо.

Принаймні часткова інкорпорація цих структур забезпечення горизонтальної взаємодії (а, відтак, і моральних імперативів, що знаходилися в їхній основі) до процесів державного будівництва призвела до появи динамічних та високоефективних суспільно-політичних систем, які вдало поєднували принципи раціонально – технократичного менеджменту із всебічним розвитком індивідуальної ініціативи та конкурентної ринкової економіки. І навпаки – значне підпорядкування або, взагалі, повне знищення інститутів самоорганізації централізованими загальнонаціональними урядами хоч і мало позитивним результатом швидкий демонтаж неефективних елементів *Ancien Régime*¹, проте, негативно позначилося на

¹ Ancien Régime – старий режим (фр.) – сукупність соціально-політичних та культурних структур, що визначали специфіку функціонування феодального, доmodерного суспільства.

горизонтальних зв'язках у громадянському суспільстві чи взагалі призвело до його суттєвої деградації в межах авторитарних чи тоталітарних режимів.

Яскравими прикладами для першого варіанту поєднання навичок до горизонтальної кооперації з процесами розбудови держави модерного типу можна вважати США та Японію. В обох випадках саме етико-філософські системи постали в якості підґрунтя та найвпливовішого стимулу як для індивідуального збагачення, так і для встановлення такого політичного ладу, який відповідав би найбільш поширеним у конкретних спільнотах уявленням про ідеал організації сфери Політичного. І якщо американська суспільно-політична система будувалася як відверто «новий» проект, що не передбачав суттєвого спротиву модернізації з боку традиціоналістських політичних структур, то у випадку з Японією маємо унікальний приклад симбіозу ретро- та перспективних соціально-політичних структур, саме існування якого й було забезпечене збереженням та максимальним використанням морально-етичних механізмів суспільної інтеграції.

Сумним прикладом другого шляху розбудови держави, шляху через радикальне заперечення всіх елементів соціальності, що походили з минулого, є досвід колишнього Радянського Союзу. Нетерпимість більшовиків до християнської та «дрібнобуржуазної» моральних систем, бажання докорінно змінити не лише тип врядування, але й саму людську природу, призвели до побудови тоталітарного суспільства та селекції спотвореного антропологічного типу – «*homo soveticus*» – принципово нездатного до спонтанної кооперації з іншими особами, що не належать до кола його нуклеарної родини.

З огляду на наведені вище міркування, одночасно цікавим та парадоксальним буде зауваження щодо того, що режимні характеристики створюваних наново чи радикально модернізованих політичних систем не завжди безпосередньо впливають на прийняття чи заперечення принципів моралі, які визначають специфіку інтеракційних процесів в конкретному суспільстві. Радше навпаки, специфіка культурного коду протополітичної спільноти, не завжди явна, прихована, потрапляючи до родючого соціального середовища

ща, визначатиме в майбутньому колективний вибір в дилемі «демократизм – тоталітарність». Так, наприклад, безумовне прийняття за основу державного будівництва традиційних морально-етичних принципів громадянської спільноти в США та Японії дійсно забезпечило швидке зростання їхньої національної могутності. Проте, якщо релігійний фундаменталізм американських першопоселенців трансформувався врешті-решт в демократичну суспільно-політичну систему, то конфуціансько – синтоїстська етична система японського суспільства визначила його тривалий розвиток у парадигмі авторитаризму. Але й у першому, й у другому випадках завдяки особливій акцентуації акторів процесів горизонтальної та вертикальної політичної взаємодії на вкорінених у масовій свідомості імперативах моралі, обом згаданим спільнотам вдалося досягти максимального ступеню мобілізації суспільної енергії у вирішенні політичних та економічних проблем і уникнути серйозних соціальних катаклізмів у вигляді революцій, викликаних груповим егоїзмом еліти та класовою ненавистю широких мас населення.

Звісно, значення моральних імперативів в організації процесів політичної інтеракції не слід абсолютизувати та сприймати беззастережно. Справа в тому, що феномен моралі є за своєю природою дуалістичним, таким, що передбачає наявність двох протилежних векторів у визначенні свого змісту. Йдеться про те, що моральні постулати можуть мати негативну модальність, завдяки чому мораль постає як анти-мораль – система імперативів, побудованих на запереченні або викривленні «звичайних» норм та цінностей людської взаємодії. Для пояснення цієї тези, слід нагадати добре відомий роман Дж. Оруела «1984», який дещо гіпертрофовано, але влучно ілюструє специфічну світоглядну систему громадян тоталітарної поліції. На жаль, матеріал, використаний англійським антиутопістом, має численні приклади в реальній історичній практиці та міститься в актуальному суспільно-політичному житті багатьох соціумів, що зазнають культурних стресів наздоганяючої модернізації. На основі такої анти-моралі вибудовується відповідна їй антиетика – як реальне втілення імперативів першої в процесах вертикальної та горизонтальної суспільно-політичної взаємодії. Ознаками такої імплементації антиморальних постулатів

у функціонування сучасних соціумів слід вважати, перш за все, домінування т.зв. неформальних соціальних інститутів над формальними (непотизм, корупція, «телефонне право»). Важливим є той факт, що інституціоналізація анти-моралі набуває своєї логічної довершеності тоді, коли переважна більшість представників конкретного суспільства не лише не засуджує зазначені девіації від норм «традиційної» етики, але й розглядає неформальні інститути як більш адаптивно корисні та виправдані. По-суті, відбувається формалізація неформальних інститутів та практик. Вся суспільно-політична взаємодія постає за таких умов як сукупність патрон – клієнтурних зв'язків, побудованих навколо окремих «розпорядників ресурсів» – державних посадовців, керівників силових структур, або просто «людей із зв'язками». Найдраматичнішим в цих обставинах є той факт, що навіть щирі намагання окремих реформаторів змінити ситуацію «на краще» викликають опір не лише консервативно налаштованих представників політичного класу, але й широких кіл населення, що найбільше потерпають від подібного стану речей, але вже «приспособувалися» до нього та не бажають змінювати свій *modus vivendi*, побоюючись втратити досить специфічний «захист» з боку представників «шантажистської» держави.

Перспективи існування таких суспільно-політичних систем залишаються важкопрогнозованими, проте, можна передбачити їхню схильність до ентропії та вразливості перед численними викликами внутрішнього та зовнішнього соціального середовища. Адже будь-яка, навіть прогнозована, зміна у колі «розпорядників ресурсів», що за умов демократичного суспільства була б навіть не помічена більшістю громадян, у патерналістському деформалізованому соціумі набуває рис важкої біфуркації, загрози колективному існуванню тощо.

Другим важливим моментом, який слід брати до уваги, розглядаючи проблему моральних чинників суспільно-політичної інтеракції, є проблема співвідношення імперативів загальної моралі та політичної доцільності. Навіть побіжне знайомство зі сферою сучасної публічної політики приводить спостерігача до висновку про, принаймні, часткову невідповідність та конфліктність при

писів цих двох регулятивних та організаційно-контрольних систем соціуму. У реальному житті досить часто виникають ситуації, за яких беззастережне дотримання приписів моралі може привести до суттєвих матеріальних втрат або до справжньої катастрофи всієї суспільної системи. Як, наприклад, можна примирити традиційну вимогу християнської моралі «не вбий» із необхідністю захисту Батьківщини від зовнішньої агресії, яка, власне, і передбачає вбивство «собі подібних»? Новочасна політична філософія, починаючи з М. Вебера та І. Льїна, надала багато рецептів розв'язання цієї дилеми, жоден з яких не можна прийняти без суттєвих застережень.

Ще одним моментом, який заслуговує на увагу наукової спільноти, є поновлення процесу посилення дихотомії ціннісних імперативів, що складають основу поведінкових кодів еліти та широких верств населення країн, залучених до процесів глобалізації. Багаточисленні дослідники кризи сучасних процесів суспільно-політичної інтеракції, такі, як наприклад З. Бауман, свідчать про неухильне збільшення дистанції між представниками еліти, орієнтованими на цінності екстериторіальності, мобільності, максимального збільшення свого матеріального статку за рахунок транснаціональних спекуляцій, та «пересічними» громадянами, що сповідують багато в чому «ретроспективний» ціннісний код трудової етики, служіння національним інтересам, збереження «локальної» лояльності, зокрема – емоційної прив'язаності до великої та малої Батьківщини тощо. За таких умов, основною перешкодою у налагодженні процесів вертикальної політичної інтеракції постають вже не «забобони» окремих представників соціальних груп, а цілком «об'єктивні» закони економічного розвитку. Відповідно, роль найвпливовіших акторів – організаторів та медіаторів політичної взаємодії перебирають на себе регіональні спільноти – носії субкультурних особливостей і, знову ж таки, противники централізованої держави. Відбувається парадоксальне повернення до стану речей, що існував наприкінці історії *Ancien Régime*, але у більш складному та суперечливому загальноісторичному, політичному, економічному й інших контекстах. Проблематичним стає налагодження горизонтальної взаємодії (століття домінування національних урядів далися взнаки), але й організація

вертикальної інтеракції (без посередництва глобалізованих еліт) характеризується не меншою проблематичністю.

Як своєрідна реакція на зазначені проблеми політичної взаємодії, майже в усіх країнах світу фіксується відчутне зниження довіри громадян до інститутів державної влади, збільшення популярності спільнот та їхніх організацій, що відверто пропагують нативістські, націоналістичні або, навіть, неприховано ксенофобські ідеї. Така криза вертикальної та горизонтальної взаємодії почала фіксуватися соціологами приблизно з початку 1990-х рр., причому не лише в занурених до політичних біфуркацій країнах колишнього Радянського Союзу та соціалістичного табору, але навіть і в цілком «благополучних» політиях Заходу. За даними Ф. Фукуями, в зазначений період близько 30% американців вважали федеральний уряд марнотратним, таким, що захищає інтереси великих корпорацій, нехтуючи інтересами «простих» платників податків [5]. Згаданий вже вище С. Хантінгтон починає своє дослідження цікавим спостереженням щодо збільшення – зменшення кількості національних прапорів на будинках його міста. Пам'ятаючи минулі роки, він констатує тренд поступового охолодження патріотичних почуттів американців. Лише події 11 вересня 2001 року призвели до раптового збільшення «кількості прапорів», яке згодом повернулося до свого мінімуму. Причиною такої кризи американського соціуму, з точки зору політолога, є неухильне розмивання єдиного культурного бекграунду, що відбувається під впливом його «іспанізації» (посилення міграції з Мексики) та неефективної політики федерального уряду [6]. Аналогічні показники кризи громадянської взаємодії фіксуються шляхом точних соціологічних досліджень та звичайних емпіричних спостережень у переважній більшості країн консолідованої демократії. Відверто неприхований скепсис щодо діяльності офіційних політичних інститутів висловлювали (у різній пропорції залежно від країни) майже всі представники європейської континентальної спільноти.

Зазначена вище специфіка моралі, складний характер її взаємовідносин з політикою (конкуруючою організаційно-контрольною системою) та зростаюча інтенсивність зовнішньо – та внутрішньополітичних викликів до сучасних соціумів підштовхують їх до винайдення нетривіальних сценаріїв відновлення механізмів

загальногромадянської інтеракції із посередництвом державних інституцій, здійснюваним з використанням якісно нової логіки.

Двома безумовно суперечливими але багатообіцяючими кроками в напрямку вирішення цього комплексного завдання є, з точки зору авторів пропонованого розділу, професійна спеціалізація моралі та «метизація» політики.

У першому випадку не йдеться про остаточне заперечення універсальності морально-етичних систем та перехід на заздалегідь вразливі позиції ситуаційного підходу у визначенні правил та норм поведінки. Авторі наголошують на доцільності подальшого розвитку моральних систем з метою більш чіткого визначення правил та норм «доцільної» поведінки для представників різноманітних професійних груп. Зберігаючи загальне ціннісне ядро настанов, у вигляді беззаперечних приписів збереження людського життя, гідності, та поваги, галузеві – спеціалізовані кодекси етичної поведінки чітко визначатимуть межі та засоби реалізації професійних цілей та завдань, створюючи, таким чином, простір «внутрішньої свободи», перебуваючи в якому, людина буде позбавлена необхідності щохвилино здійснювати важкий моральний вибір між «добром» та «злом». Окремі приклади такої кодифікації вже існують. Достатньо лише згадати славетну «клятву Гіппократа», на основі якої будується професійна діяльність робітників медичної сфери.

В свою чергу, «етизація» політики не означатиме суцільний перехід на абстрактне моралізування, пожертву ефективності управлінських систем на користь вимогам імперативів, сформульованих тисячі років тому. Йдеться лише про необхідність визначення чіткої межі у співвідношенні політичних цілей та засобів їхнього досягненні, встановленні морального стандарту політичного менеджменту з яким можна було б порівнювати (і, відтак – оцінювати) вчинки конкретних урядовців в не менш конкретних ситуаціях.

По відношенню до сфери Політичного, практика кодифікації професійної етики урядовців та представників депутатського корпусу розпочалася в країнах консолідованої демократії у другій половині 1990-х років. На початку 2000-х рр. Вона набула характеру повноцінного тренду. Варто зазначити, що своєрідна першість в цьому процесі належить країнам «англо-американської»

політичної культури, еліти яких (чи не найбільш глобалізовані у світі) сприйняли кризу систем вертикальної комунікації як безпосередню загрозу своїм політичним «інвестиційним проектам» та вдалися до радикальних заходів її подолання. На відміну від тоталітарних політичних режимів із властивою їм схильністю використання репресій, як універсального засобу вирішення всіх проблем, представники політичного класу країн «демократичного хартленду» були змушені рухатися більш складним шляхом – шляхом прискіпливої регламентації діяльності урядовців і підсилення мотивації їхньої сумлінної поведінки зусиллями самої держави (кодекси професійної поведінки) та залученням до контролю над діяльністю управлінських структур представників громадськості (змішані комісії, публічні слухання тощо). Одночасно докладаються чималі зусилля для ретельного відбору нових кадрів для державної служби та вдосконалення їхньої управлінської культури (анонімні опитування, регулярні тренінги, навчальні програми тощо). У системі засобів стимуляції сумлінної поведінки урядовців, поряд із традиційними пільгами та страховими програмами, є й досить незвичні (а, іноді, і відверто «аморальні»), з точки зору переважної більшості носіїв пострадянської політичної культури, заходи. Так, наприклад, майже в усіх офісах державної служби США та Канади діє припис щодо неодмінної складової професійної поведінки, позначений специфічним терміном *whistle blowing*². Це ніщо інше, як офіційна антикорупційна дія службовців, які зобов'язані повідомити «компетентні» органи про факти нецільового використання фондів та ресурсів їхнього міністерства або відомства з боку їхніх колег. Теж саме стосується й громадян, які стали жертвами хабарництва з боку офіційних посадових осіб. З огляду на приписи «традиційної» моралі, такі дії, визначені кодексами професійної поведінки, можуть бути оцінені негативно і викликати осуд з боку колег особи, що вдалася до такої процедури. Але, насправді, йдеться про право вибору, яке надається громадянам – чи зберегти «чистоту» власного реноме і не повідомити про корупційні вчинки, продовжуючи терпіти знущання чиновників, чи переступити через спотворені норми групового конформізму,

які видаються за моральність, та покарати злочинців, забезпечивши ефективність функціонування системи державного управління і підтвердивши свою вірність ідеалам справедливості та громадянської рівності.

Характеризуючи зміст кодексів професійної політичної етики, слід зазначити, перш за все, відсутність у переліку приписів «сумлінної» поведінки якихось надзвичайних вимог чи норм. Більше того, за характером основних приписів, що містяться у згаданих документах, їх лише з певними застереженнями можна назвати суто «моральними». Насправді, коло питань будь-якого із існуючих кодексів обмежується досить прагматичними та вкоріненими у політичній практиці проблемами: конфлікт інтересів та механізми його подолання, подарунки посадовцям від сторонніх осіб, декларація статків (доходів та витрат за поточний період), політична діяльність представників державної служби, зв'язок із лобістами, питання посткаденційного працевлаштування тощо.

Сама процедура формування змісту та імплементації етичних кодексів професійних урядовців в країнах Заходу ще раз переконує у значному прагматизмі та знанні механізмів реальної політики, використаних реформаторами. Усвідомлюючи той факт, що введення дієвих регуляторів моралі в сферу, до того позбавлену суттєвих обмежень з боку «ірраціональних приписів», може викликати саботування консервативно налаштованими парламентаріями, через законодавчі збори у вигляді законів проводяться лише так звані «кодекси першого типу». Вони представляють собою лише корпуси декларацій основних принципів «чемної поведінки» державних службовців та/або парламентарів, без детального опису механізмів та процедур забезпечення їхньої дієвості. Не проголосувати за такі «декларації добрих намірів» не можуть навіть відверті ретрогради, побоюючись спотворити власне реноме в очах електорату. Значення таких кодексів «першого типу» не слід применшувати. Вони створюють юридичне підґрунтя для існування більш деталізованих актів – кодексів «другого типу».

В свою чергу, «кодекси другого типу», що містять в собі детальний опис нормативів управлінської етики, механізмів їхнього дотримання та санкцій, які застосовуються при їхньому порушенні

ні, затверджуються відповідним розпорядженням профільного міністра та підлягають систематичній корекції з метою збереження адекватності системи урядової етики, її відповідності швидкоплинним викликам політичної доцільності.

На рівні функціонування політичної системи в цілому, зазначені зміни відзначилися в докорінній зміні парадигми діяльності управлінських інститутів. В межах заходів реформування, які вже отримали назву «менеджеріальна революція», державні органи країн консолідованої демократії позбулися права керувати – відтепер вони надають послуги суспільству, еквівалентні сумі сплачених громадянами податків і у відповідності до ідеалів служіння суспільному благу та з метою виправдання довіри соціуму (“Public office is a public trust”) [8]. На всіх рівнях політичної системи впроваджуються елементи «електронного врядування», будь-яке міністерство чи муніципалітет має власні інтернет – ресурси з елементами інтерактивного зв’язку. Багаторічні декларації про демократію як «владу в ім’я людей, здійснювана людьми заради людей» нарешті почали набувати реального змісту в послідовних заходах дерегуляції державного менеджменту, децентралізації управлінських функцій, переорієнтації взаємодії державних управлінських інституцій та органів самоорганізації населення на принципах субсидіарності.

Усвідомлюючи зростаючу роль регіональних спільнот як акторів політичної комунікації, національні уряди їдуть на поступову трансформацію традиційних систем територіального врядування, відмовляючись від принципів централізованого унітаризму. Прикладами таких зрушень можна вважати такі, розділені у часі, події, як: організація регіональних представницьких структур у Великобританії – Парламенту Шотландії та Асамблеї Уельсу; надання Каталонії статусу нації – суб’єкту державного будівництва в Іспанії; з певними узагальненнями – поява «регіонів» як різновидів адміністративно-територіальних одиниць у Франції тощо. Таке збільшення прав регіонів проживання різноманітних меншин на представництво у загальнонаціональному процесі відповідає згаданим вище міркуванням про поступове послаблення принципів «мажоритаризму» у концепціях суверенітету, реалізованих в межах конкретних держав, та наближає ці політичні спільноти до

встановлення системи справедливого врядування, як вищого прояву морального характеру суспільної взаємодії.

Інверсійна логіка розвитку багатьох політич Східної Європи, орієнтованих на переважно некритичне запозичення західних технологій та інститутів без їхньої змістовної адаптації до власного цивілізаційного змісту, проявилася і в намаганнях пострадянських еліт швидко подолати кризу політичної інтеракції у своїх країнах шляхом тривіального започаткування «етичних комітетів» у регіональних та загальнонаціональних парламентах, прийняття кодексів «сумлінної поведінки» державних службовців та показових рейдів проти дрібних хабарників. При цьому, поза межами впливу заходів такого «кризового реформування» залишаються як власний поведінковий код представників політичного класу, так і більш ґрунтовні феномени політичної культури та свідомості громадян неопатерналістських соціумів.

Процедурний сценарій демократизації, реалізований в Україні, обумовлює своєрідну екстраполяцію групових характеристик правлячої еліти на характер політичної взаємодії в країні. Залишаючись у своєму ціннісному коді носієм переважно радянських тактик та стратегій реалізації владних повноважень, вітчизняний політичний клас відтворює специфічну етику соціальної інтеракції, цілком властиву періоду первинного накопичення капіталу. Заснована на «цінностях» індивідуального та групового еґоїзму, згадана етика підсилює тенденції соціальної ізольованості індивідів, зменшує їхню енергію у самостійному вирішенні життєвих проблем, перешкоджає процесам накопичення соціального капіталу тощо. Замість цього, суспільству офіційно прищеплюється поведінковий стереотип неофеодального васалітету. Навіть емпіричні спостереження часто вживаної формули – «під протекторатом...(певної посадової особи)» викривають центральний принцип облаштування цього різновиду соціального ладу. Плодючим підґрунтям української моделі неопатримоналізму постає деградація виробничої і, у більш широкому змісті, громадянської етики як наслідок довготривалого панування авторитарних імперських та тоталітарних радянських управлінських інститутів. Протягом декількох останніх поколінь основним змістом соціалізації інди

відів постає прищеплення їм специфічного соціотипу «підданого» всупереч офіційно декларованим принципам республіканського державного устрою. Нечисленні приклади позитивних девіацій від найбільш розповсюдженої моделі соціалізації своїм виникненням зобов'язані переважно екзогенним чинникам та впливам. Тож є всі підстави констатувати, що в сучасній Україні відтворюється досить специфічний тип політичної етики – адаптивної системи, яка принципово нездатна постати основою для формування дієвих громадських структур, налагодженню процесів їхньої взаємодії та оптимізації процесів політичної комунікації. Така ситуація не є унікальною. В історії досить часто траплялися випадки, коли різноманітні соціальні системи опинялися в своєрідному замкненому колі спотворених соціальних структур та неефективних управлінських інститутів, породжених ними. Вивільнення з цих пасток були, зазвичай, пов'язані із радикальним переформатуванням моральних та ціннісно-світоглядних систем на зразок трьох хвиль «оновлення європейського духу» – Ренесансу XVI, Реформації XVII рр., Просвітництва XVIII рр., тощо. Відтак очевидним є те, що не сліпе запозичення окремих контролюючих інститутів чи прийняття якихось «кодексів», а лише адаптація українською політичною спільнотою ціннісного коду трудової та громадянської етики (у її європейському інваріанті) постане єдиною запорукою оптимізації комунікативних процесів всередині неї і, таким чином, умовою збереження її динамічної стабільності та системної цілісності.

Література

1. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права /Аллан Т.Р.С. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія». – 2008. – 385 с.
2. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Социально-политический процесс и гражданский этос (феномен ко-эволюции) // Социс. – 1991. – № 7. – С. 38-47.
3. Сутор Б. Малая политическая этика // Политическая и экономическая этика / Пер. С нем. С. Курбатовой, К.Костюка. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С. 3-24.

1. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Ф. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 730 с.
2. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Пер. З нгл.. В. Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.
3. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Хантингтон С. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 635 с.
4. Холод В. В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 504 с.
5. Senate ethics manual Select Committee on Ethics United States Senate
Режим доступа до журн.:
<http://ethics.senate.gov/downloads/pdffiles/manual.pdf>